

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК(UDC) 616.912(4)''15/17":614.47(477.53)

<https://doi.org/10.21272/starovyna.2019.54.1>

ПОДГОРНА А. А.

«ДИТЯЧА ЧУМА»: ВІСПА В ЄВРОПІ XVI-XVIII ст. ТА ПЕРШІ СПРОБИ БОРОТЬБИ З НЕЮ НА ПОЛТАВЩИНІ

У статті розглядається захворюваність та смертність від віспи у Західній Європі та Російській імперії від XVI до початку XIX ст., поширені способи лікування та теорії, щодо походження хвороби, а також впровадження засобів для припинення епідемій, таких як щеплення, спочатку людської, а пізніше коров'ячої віспи. Також робиться спроба простежити на місцевому рівні, на матеріалах Пирятинського повіту, які заходи вживалися щодо контролю над захворюваністю, та приблизні масштаби смертності від віспи.

Ключові слова: віспа, щеплення, захворюваність, смертність, дитяча смертність.

Однією з найбільш загрозливих хвороб в історії людства була віспа. Її змогли подолати відносно недавно - у 1980 р. До цього захворювання періодично набирало форму епідемій та характеризувалося високою смертністю (від 30 до 50%). Ті ж, хто вижили, часто отримували на все життя потворні шрами. Найчастіше віспа вражала дітей. Як писали на Полтавщині у першій половині XIX ст.: «которая нередко смертью и калецтвом похищает их большую половину» [21, арк. 40]. У даній статті ми проаналізуємо світовий досвід боротьби з віспою в історичній ретроспективі, а також те, як така боротьба започатковувалася на теренах Гетьманщини та Полтавщини.

Зауважимо, що про віспу на світових теренах наявні ґрунтовні праці авторства «західних» вчених. Тут найбільш помітною є велике колективне дослідження «Віспа та її викорінення», створене під егідою Всесвітньої організації охорони здоров'я [2]. Також у працях І. та Дж. Гленн [4], Г. Вільямса [3] йдеться про історію побутування хвороби в широкому контексті: від теорій щодо її походження та шляхів поширення, до появи масштабної загальносвітової кампанії вакцинації, та повного знищення вірусу віспи у 1980 р. Важливими також є оглядові статті А. Бехбехані [1] та Д. Міхеля [18]. Також треба відмітити ряд розвідок, присвячених боротьбі з епідеміями віспи на теренах Російської імперії авторства С. Батоева [9], С. Манишева [15], В. Масленнікової [16], Г. Мікіртічан [17]. На жаль, українська історіографія подібних досліджень практично не має, за винятком новаторських робіт Олени Замури [11; 12], котрі торкаються віспи у контексті смертності населення Гетьманщини. Однак йдеться про той час, коли системної боротьби проти хвороби тут ще не було. Наше дослідження має на меті часткове заповнення цієї історіографічної лакуни.

Ми спробуємо поглянути на перші спроби системної боротьби з віспою на Полтавщині на тлі тогочасного світового досвіду та знань про дану хворобу.

Подгорна Анастасія Андріївна - наукова співробітниця державної науково-дослідної теми № 1701 Науково-дослідного сектору Полтавського національного університету імені В. Г. Короленка (Україна).

Для цього проаналізуємо документи, зосереджені в фонді Пирятинського духовного правління (Ф. 801) Державного архіву Полтавської області. Зокрема, це укази Полтавської духовної консисторії, офіційна переписка посадових осіб (повітового лікаря, членів духовного правління, благочинних), рапорти та звіти священників та благочинних щодо смертності від віспи. Також цінну інформацію щодо уявлення про походження хвороби та способи її лікування у XVIII ст. надають рукописні лікарські поради [8; 14], котрі у XIX ст. були замінені друкованими брошурами на кшталт: «Как избавиться совершенно от оспенной заразы, посредством прививания коровьей оспы» [20].

Загалом, станом на XVIII ст. (напередодні започаткування вакцинації), 80% жертв віспи складали діти до 10 років [7, р. 1010]. У популяціях, що не знали віспи (напр. невеликі ізольовані села), хвороба набирала вигляду повальної епідемії. Інфікованими виявлялися усі особи, частина з них помирала, решта - отримували позитивний імунітет. В більших спільнотах віспа набувала вигляду ендемічної хвороби, тобто вона була постійно присутньою у популяції. Оскільки дорослі мали до неї імунітет, тому основними жертвами ставали діти. Щокілька років, коли народжувалася значна кількість дітей, відбувався черговий спалах віспи [4, р. 13].

Відомий еволюційний біолог Джаред Даймонд називав віспу, як і інші інфекційні хвороби, такі як кір, туберкульоз, грип, чума, холера, «подарунками» людям від одомашнених тварин. Притаманні їм через стадний спосіб життя хвороби передалися людині, і з часом пристосувалися до нового «господаря» [10, с. 190]. Відповідно до перших десятиліть XVI ст. у Європі переважала легка форма віспи. Далі смертність від віспи значно зросла і вона перетворилася на одну з основних причин смертності. У XVII-XVIII ст. у різних країнах Європи частка віспи у загальній смертності складала від 10-15% до 30% [5, р. 208]. Назагал, у XVIII ст. в Європі (за виключенням Російської імперії) щорічно помирало 400 тис. осіб. Також віспа була причиною третини випадків сліпоти [2, р. 231; 1, р. 459]. В кінці XVIII ст. лондонський математик Джон Джурін (John Jurin) та базельський вчений Деніел Бернулі (Daniel Bernouilli) підраховали, що у Англії та інших європейських країнах шанси за життя захворіти на віспу дорівнюють один до трьох. Серед тих, хто захворіли, шанси померти внаслідок хвороби становили приблизно один до п'яти. Тож, у загальному, віспа спричинилася до смерті кожної дванадцятої людини у світі. Щороку віспа позбавляла життя 200 тисяч людей у Європі та 600 тисяч у світі. Впродовж одного 25 річного періоду XVIII ст. від віспи померло 15 млн людей [3, р. 35].

Щодо Російської імперії, то перші більш-менш достовірні дані маємо на початок XIX ст. Так, у доповідній записці доданій до указу 1811 р. «Про розповсюдження щеплення коров'ячої віспи у губерніях» вказувалося, що від віспи помирала кожна сьома народжена дитина - це щорічно близько 156-166 тис. смертей [19, с. 641].

Дуже важливо, що дієвих ліків від віспи так і не було винайдено (навіть у XX ст. застосовували лише симптоматичну терапію) [3, р. 27]. Лікарі аж до XIX ст. включно застосовували різноманітні засоби, що відповідали тогочасним медичним уявленням. Це давало не так полегшення хворому, як заробіток [3, р. 39]. Існувало два основних підходи у «лікуванні». «Тепла»

терапія полягала у тому, аби підтримувати жар у кімнаті, де знаходився хворий, кутати його у теплі ковдри. «Холодна» терапія, запропонована англійським лікарем Томасом Зіденхемом (Thomas Sydenham) у середині XVII ст., навпаки, передбачала проведення більшого часу на свіжому повітрі, провітрювання. Сприятливим для одужання вважався червоний колір - одяг такого кольору (особливо з червоної фланелі) використовувався у Азії, Європі та Америці від XIII і подекуди до XIX ст. Окрім іншого, використовували і інші засоби - кровопускання для лікування гарячки, проносні для очищення організму від хвороби, а також лікування травами [3, р. 35-38]. Лікарські порадики XVIII ст., поширені на українській території, пропонували небагато засобів лікування віспи. Більшість із них була спрямована на збереження зору («шафраном в молоце моченым да коло очей обертать» [8, с. 204]; «Ежели на очах короста оспы покажется, треба впускать кроплями крови голубиной и иной водки, на то служачой» [14, с. 66]). Також пропонувалося хворому сидіти у тепло натопленій хаті [8, с. 204], що співзвучно з «теплою» терапією.

Також побутувала теорія, згідно з якою в організмі кожної людини від народження знаходяться часточки, що в певний час пробуджуються і викликають хворобу. Це пояснювало те, чому кожен міг захворіти, й те, чому діти переносили хворобу легше [1, р. 464]. Подібні упередження були поширені серед народу. Брошура «Способ избавиться совершенно от оспенной заразы», покликана пропагувати щеплення віспи, містила окреме спростування, вочевидь, поширеного твердження, що віспяна матерія міститься у людині від народження, і якщо не перехворіти, то у тілі залишиться отрута [20, с. 16]. Також у одному з лікарських порадикик XVIII ст., окрім практичних рекомендацій, вміщено також і розважання щодо джерела захворювання. Так, причиною віспи «есть кров материнская, которою ся кормит плод в животе и которая имеет в себе злых гуморов, з которых набирает в себе плод, з того познается тот боль» [14, с. 66].

Першим дієвим засобом проти віспи була варіоляція, від якої беруть свій початок сучасні щеплення. Це техніка передачі інфекції віспи від хворої до здорової людини, у надії, що це викличе легкий перебіг хвороби та надасть людині позитивний імунітет [7, р. 1010]. Окремими, незалежними шляхами варіоляція розвинулась у Китаї та Індії. До Єгипту вона прийшла у XIII ст. У Північній та Західній Африці відома щонайменше з XVII ст. На початку XVIII ст. варіоляція з Туреччини поширилася на Балкани і далі - до Центральної Європи, а також іншим шляхом з Туреччини до Британії, з якої дійшла до решти Європейських країн та Північної Америки [2, р. 245-246].

Існували різні техніки варіоляції. У Китаї розтерті на порошок віспяні струпи вдували у ніздрі здорової людини. Це був небезпечний метод, адже зараження відбувалося через верхні дихальні шляхи. Вірогідно, аби послабити вірус використовували старі струпи. У Європі варіоляція найчастіше проводилась з використанням рідини з віспяних пухирців хворого, яку вводили під шкіру іншій людині. При правильному введенні хвороба минала легко, смертність від неї була у межах від 4 до 1% [7, р. 1010].

Офіційна «західна» медицина зацікавилася варіоляцією у першій чверті XVIII ст. Член Лондонського Королівського товариства Емануель Тімоні

(Emanuel Timoni), що працював лікарем при посольстві Британії у Туреччині, спостерігав та пізніше описав практику інокуляції [3, р. 63]. Спираючись на його описи, Джон Вудворд (John Woodward) у 1714 р. опублікував статтю про практику інокуляції у Константинополі. Значного впливу ця стаття не справила, оскільки подібні дії не викликали довіри у європейців [18, с. 30].

Велику роль у поширенні варіоляції в Європі відіграла леді Мері Монтегю (Mary W. Montagu). У віці 26 р. вона захворіла на віспу, і, хоча видужала, проте її обличчя залишилось значно спотворене шрамами. Її ж молодший брат від хвороби помер. У 1716-1718 рр. Монтегю разом з чоловіком (посол Британії) перебувала у Константинополі. Там вона зацікавилася практикою варіоляції. Процедура викликала у неї довіру, настільки, що за порадами вже згаданого доктора Е. Тімоні вона погодилася зробити щеплення своєму 6-річному сину Едварду [1, р. 461].

По поверненні у Лондон Мері Монтегю почала пропагувати свій досвід. У 1721 р. у Лондоні сталася епідемія віспи. Леді Монтегю зробила щеплення своїй 3-річній доньці. Це спричинило значний резонанс. Дівчинку оглядали лікарі-члени Лондонського Королівського товариства. Один із них - Джеймс Кейтс (James Keith) - був настільки приємно вражений результатом, що зробив щеплення своєму 6-річному сину. Приватна ініціатива леді Монтегю зацікавила як медиків, так і знать. Проведення дослідів із варіоляцією підтримувала навіть королівська родина [1, р. 461-462].

Перший експеримент за такої підтримки відбувся у серпні 1721 р. Доктор Майтленд (Charles Maitland) здійснив варіоляцію 6 засуджених до страти злочинців (за це їм надали свободу). Експеримент пройшов вдало. Одна із учасниць експерименту - 19-річна Елізабет Харісон під час епідемії віспи працювала у госпіталі медсестрою та не заразилася [1, р. 462-463]. Після варіоляції відбувалося локальне ураження, на 7 чи 8 день з'являлася гарячка, а на 9 чи 10 - висип. Хоча щеплена таким чином віспа мала коротший інкубаційний період та легший перебіг, 17 із 897 осіб, яким вона була проведена у 1721-1729 рр. у Британії, Америці та Ганновері померли, що склало 2%. Також існувала небезпека, що щеплена особа може передати захворювання тим, з ким вона контактувала. Тому у часи, коли великих епідемій не відбувалося - варіоляція широко не застосовувалася [1, р. 464].

В Російській імперії перші офіційні спроби запровадити варіоляцію як метод боротьби із віспою мали місце у 50-60-х рр. XVIII ст. Вперше її застосовано у Ліфляндії, де у період від 1756 до 1768 р. лікар Шуленіус зробив більше 1000 щеплень. Його дослідями зацікавився священник І. Г. Ейзен, який у 1773 р. відкрив при церковному домі школу віспощеплення, де навчив 45 матерів проведенню цієї операції. В цей же час у Петербурзі та Москві варіоляція починає обговорюватися в пресі [17, с. 57]. Важливою подією для її поширення в Російській імперії стало те, що щеплення зробила імператриця Катерина II. Після ретельних приготувань (було проведено кілька дослідів на вихованцях Петербурзького кадетського корпусу), англійський лікар Т. Дімсдейл (Tomas Dimsdale) 12 жовтня 1768 р. провів варіоляцію Катерині II. Хвороба тривала 18 днів і завершилася повним видужанням. Олександр Данилову - хлопчику, від якого було узято віспяну матерію для варіоляції, імператриця в подальшому надала

спадкове дворянство та прізвище Оспенний. Ця подія посприяла поширенню щеплень [17, с. 58].

Одні з найперших свідчень про варіоляцію на теренах України належать англійському лікареві Гмеліну, який, подорожуючи Російською імперією у 1768-1769 рр., залишив свідчення про її застосування на території Слобожанщини, зокрема у містечку Острогозьк [13, с. 125-126]. Але наскільки тоді було поширеним це явище на українських територіях сказати важко.

Справжнє зрушення у боротьбі з віспою здійснив англійський лікар Едвард Дженнер (Edward Jenner). Задовго до його експерименту було поширене спостереження, що доярки ніколи не хворіють на натуральну віспу, лише на коров'ячу. Спираючись на нього, у травні 1796 р. Едвард Дженнер знайшов молочницю Сару Нельмс зі свіжими виразками коров'ячої віспи на руках. Використовуючи матерію з її пухирця він щепив 8-річного хлопчика Джеймса Фіпса. На 9-й день у хлопчика піднялася температура та пропав апетит, але на наступний день він почував себе значно краще. У липні 1796 р. Дженнер зробив хлопчику щеплення цього разу вже людської віспи. Хвороба не розвинулася, що означало, що у хлопчика з'явився імунітет.

У 1797 р. Дженнер надіслав до Королівського товариства опис свого експерименту, але текст було відхилено. У 1798 р. Дженнер самостійно надрукував невеличкий буклет «Дослідження причин і наслідків варіоли вакцини, хвороби, поширеної у деяких західних регіонах Англії, зокрема у Глостерширі, і званої під назвою коров'яча віспа», однією з частин якої був опис гіпотези про можливість захисту від зараження натуральною віспою через перенесену коров'ячу віспу. Серед медичної спільноти брошура мала неоднозначну реакцію.

Задля проведення подальших дослідів Дженнер поїхав до Лондона, шукати добровольців, проте за 3 місяці не знайшов жодного. У Лондоні вакцинація стала популярною через зусилля інших осіб. Зокрема, у 1799 р. лікарі Джордж Пірсон та Вільям Вудвайл пропагували вакцинацію серед своїх пацієнтів. Дженнер провів загальнодержавне опитування, для пошуку підтверджень резистентності до віспи чи до варіоляції серед осіб, що мали коров'ячу віспу. Результати цього опитування підтвердили його гіпотезу. Незважаючи на помилки та багато суперечок, використання вакцинації швидко поширилося Англією, і на 1800 р. вона досягла більшості Європейських країн [6, р. 24].

3 травня 1811 р. у Російській імперії було прийнято указ «Про розповсюдження щеплення коров'ячої віспи у губерніях», за яким по перше, на духовенство покладался обов'язок викорінювати серед своєї пастви упередження стосовно щеплень, а по друге - у губернських та повітових містах вводилися віспяні комітети [19, с. 640-645]. В їх обов'язки входило: обрахунок кількості малолітніх дітей, у яких ще не було віспи; нагляд за повсюдним проведенням щеплень; забезпечення щепіів свіжою віспяною матерією та інструментами; організація навчання осіб, що бажають прививати віспу. До складу комітетів на губернському рівні входили: губернатори і віце-губернатори, губернський предводитель дворянства, по одному представнику від духовенства та від медичних чиновників. В повітових

містах: повітовий предводитель дворянства, городничий, благочинні, капітан-справник та лікар.

Загалом, при налагодженні боротьби з віспою та запровадженні щеплень намагалися спертися на духовенство. Церква мала чітку ієрархічну структуру, охоплювала усі населені пункти, а також мала вплив на населення. До нашого часу дійшло відповідне бюрократичне листування, що дозволяє подивитися, як працювали ці ініціативи на локальному рівні, та якою була ситуація із захворюваністю й смертністю від віспи. Поглянемо, як це відбувалося в Пирятинському повіті Полтавської губернії, документи якого збереглися у відповідному фонді Державного архіву Полтавської області.

Вперше обов'язок священників закликати своїх прихожан до проведення щеплень від віспи на парафіяльних священників Пирятинського духовного правління було покладено указом Полтавської Духовної консисторії від 30 червня 1804 р. [21, арк. 40-41]. У 1806 р. по усім церквам повіту була розіслана книжечка «Способ избавиться совершенно от оспенной заразы» [22, арк. 1; 20]. Вона являє собою невелику брошуру з 37 сторінок. Надрукована в Синодальній типографії в Москві у 1805 р., створена Медико-Філантропічним Комітетом. Книжка видана досить швидко, актуально, адже лише у 1796 р. Дженнер вперше провів свій дослід з вакцинацією, а вже 1800 р. цей метод почали масово застосовувати. Перша третина книги присвячена користі щеплення коров'ячої віспи, її нешкідливості, легшому перебігові, особливо у порівнянні з щепленою людською. Щеплення коров'ячої віспи вихваляється як засіб, що за лічені роки зможе повністю знищити віспу як хворобу. Для проведення щеплень віспи рекомендується залучати - у губернських містах лікарські управи, у повітових - повітових лікарів, у селах - духовенство, а окрім того - повивальних бабок, поміщиків і управителів, а також кожного господаря та господиню. Також обговорюється християнський обов'язок священників навіювати своїй пастві прихильність до щеплення віспи та розвінчування серед народу упереджень проти останньої. Сторінки 22-27 описують перебіг коров'ячої віспи у корови, та у людини, що заразилася нею від тварини. Решта книги - 10 сторінок - вміщують практичне керівництво зі здійснення щеплення коров'ячої віспи. Детально описано проведення операції (скільки та у якій частині руки робити надрізів, як тримати ланцет і подібне), який перебіг має щеплена коров'яча віспа, та як відрізнити, чи віспа щепилася. Для щеплення використовували матерію від іншої щепленої дитини (чим свіжіша вона буде - тим краще), тобто щеплення відбувалося за принципом «з руки в руку».

У 1829 р. Полтавська лікарська управа видала положення, згідно з яким на повітових лікарів покладался обов'язок запрошувати священо- і церковнослужителів до проведення дітям щеплень натуральної віспи. У 1831 р. Пирятинський повітовий лікар звернувся до Пирятинського духовного правління з проханням розіслати відповідну пропозицію до священо- і церковнослужителів Пирятинського повіту від імені духовного правління, апелюючи до того, що указ лікарської управи не виконується. На жаль, у документі є відповідь лише одного благочинного - Василя Лунієвича (усього у цей час було 5 благочиній; відповіді інших або не збереглися, або загалом не були надіслані). У його благочинії таке бажання виявила лише 1 людина -

священник Семен Миронович з с. Ковалівки [23]. Показово, що селом володів Олексій Капніст - син поета, предводитель дворянства та просвітник.

З 1806 р. священники мусили звітуватися про епідемічну ситуацію. Цього вимагав указ пірятинського духовного правління від 23 липня 1806 р., у відповідь на повідомлення Малоросійської лікарської управи оператора Прохора Миколайовича Нікітнікова, що був направлений у м. Пірятин для виконання обов'язків повітового лікаря. Як зазначив лікар, по прибутті у Пірятин він дізнався «что в сем городе свирепствует натуральная оспа» [22, арк. 6], тому просив духовне правління прислати звіти по містам і селам про те, від якого часу віспа з'явилася, скільки у місяць помирало, якого віку і якої статі. Духовне правління видало відповідний указ, крім того зобов'язавши священників проводити роз'яснення серед парафіян про користь щеплення [22, арк. 7-8зв]. На це збереглися 2 відповіді благочинних, що указ взятий до виконання [22, арк. 10, 11], але відомостей про захворюваність від віспи немає.

У 1812 р. був створений повітовий віспаний комітет. Його член пірятинський протоієрей Михайло Кудлаєвський звертався до духовного правління по сприяння у справі налагодження щопіврічної звітності про кількість дітей народжених і померлих без щеплення віспи, з пропозицією стягнень зі священників, які б ухилялися від подібних обов'язків [36, арк. 1-3].

З лютого 1824 р. форму звітності було ускладнено. Відтепер вимагалось подавати відомості про кількість народжених, тих, хто щепили віспу, без щеплення і померлих [37]. Звітів за цими двома формами нами не виявлено, тому неможливо сказати, наскільки сумлінно духовенство виконувало ці обов'язки. У січні 1833 р. з Полтавської консисторії було видано черговий указ, що мав сприяти введенню рішучих дій щодо поширення віспощеплення. Зокрема, ним вводилася необхідність надсилати піврічні звіти про кількість померлих від віспи дітей у кожній парафії [25, арк. 3-3зв]. Також необхідно було надіслати й аналогічні звіти за попередній період (друге півріччя 1832 р.). Рапорти духовенства у відповідь на цей указ збереглися, зокрема, доступні за період від 2 половини 1832 р. до кінця 1841 року.

Найбільш повними та вірогідними за своїми даними є звіти за 2 половину 1832 р. та за 1833 р. Розглянемо їх детальніше. На цей період у Пірятинському повіті нараховується 63 парафії. З них по 2 церкви було у місті Пірятин та містечку Журавка. У решті сіл, а також у двох містечках - Яготин та Тепловка - було по 1 церкві. Зазначені приходи розподілялися між 5 благочиніями, межі яких не були сталими.

За 2 половину 1832 р. [25] доступними є лише окремі звіти парафіяльних священників. Усього вони охоплюють 26 населених пунктів, тобто близько третини повіту, де, за пів року було 252 померлих. У 7 з них зазначена повна відсутність померлих від віспи. У обох півріччях 1833 р. [24; 25], окрім звітів окремих священників, доступні також і чернетки загальних відомостей по усьому повіту, укладених у духовному правлінні. У першій половині 1833 р. зафіксовано 603 померлих, у другій половині - 382. Отже за рік у межах повіту від віспи померло 985 дітей. Ця цифра є приблизною. За офіційними даними, віспа була повністю відсутня у 9 селах (Богданівка, Олексіївка, Березова Рудка, Крячківка, Кулажинець, Лісняківка, Тамаровка, Черняхівка та Фарбоване).

Видається дивним зменшення чисельності померлих від віспи у другій половині 1833 р. Адже, звіти за 1832 р. охоплювали 1/3 повіту, тож для всього повіту могли б досягти значення теж у 600-700 осіб. З одного боку, тут є важливий фактор, що більшість звітів були укладені і надіслані до духовного правління у грудні місці, тож смертність цього місяця не враховували й це могло занижувати кількість померлих. З іншого боку, прикметним є факт певного неспівпадіння у звітах парафіяльних священників і духовного правління, щодо кількості померлих дітей. Так, за можливості співставити дані для 41 парафії, бачимо неспівпадіння у 5, усі у бік зменшення кількості померлих. Зокрема, у приході церкви Різдва Богородиці у м. Пирятині з 17 померлих, у відомості духовного правління вказано 10, у с. Усівка з 38 вказано 8, у Бирловці - 0 з 38, у Городищі - 0 з 41, у Антоновці - 0 з 1. Жодного випадку, де б число померлих було завищене немає. Загалом таким чином «списаними» виявились 117 смертних випадків.

У 1834 р. кількість летальних випадків різко зменшується, та, за надісланими до духовного правління рапортами, у першій половині року від віспи померло 79 дітей, а у другій - 22 дитини [26]. У 1835 р. у всьому повіті було лише 2 померлих від віспи (обидві дитини у містечку Яготині, місцевий священник Василь Лунієвич був благочинним) [27]. З другої половини 1835 р. вже майже не зустрічаються звіти окремих священників, натомість є загальні звіти від благочинних. Дані, подані ними [27; 28; 29; 31; 32; 35; 38; 39; 40] представлено у таблиці (табл. 1).

Таблиця 1

Дитяча смертність від віспи у Пирятинському повіті за звітами благочинних Пирятинського духовного правління

Благочинні	1835		1837		1838		1839		1840		1841	
	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
Федір Трипольський	0	0	0	0	-	-	-	-	-	-	-	-
Василь Лунієвич	0	0	0	6	3	-	70	-	7	7	0	0
Василь Блишський	0	0	0	0	0	0	14	-	0	0	0	11
Михайло Лонгінов	2	0	9	1	20	-	7	-	0	0	0	0
Всеволод Блишський	0	0	0	0	103	-	0	-	0	0	-	-
Всього	2	0	9	7	126		91		7	7	0	11

Отже, після 1833 р., де за рік у повіті померло від віспи майже 1000 дітей, у наступні роки кількість задекларованих жертв різко впала. Зокрема, у наступному 1834 р. фактично у 10 разів - до 101 випадку. Впродовж 4 років 1835, 1837, та 1840-1841 рр. загальна офіційна кількість летальних випадків за увесь повіт за рік не перевищувала 20. Звичайно, є вірогідність що 1832 та 1833 рр. були позначені спалахом віспи у всьому Пирятинському повіті, тому дані є такими високими, проте це виглядає надто натягнуто. Вірогідніше, що дані перших звітів відображають більш-менш реальний стан справ із смертністю від віспи, а у наступні роки священники, аби не мати зайвого клопоту, подавали рапорти про відсутність у їх повіті віспи.

Щодо того, з чим пов'язане збільшення кількості померлих у 1838-1839 рр. можливими є дві версії: з одного боку, у ці роки міг відбуватися спалах віспи, який неможливо було проігнорувати - тому певні, хоч і найвірогідніше занижені, цифри у звітах таки відобразились. З іншого боку, можливим є і те, що спалаху не було, а ці цифри можуть відображати середні показники, але зросла увага до відповідної звітності, через що священники ретельніше поставилися до укладення рапортів. Зокрема, про це може свідчити указ Полтавської духовної консисторії від серпня 1839 р. [30, арк. 7-8], що вчергове підтверджував «стандарт» обов'язків духовенства у справі віспощеплення: необхідність священників звітуватися про кількість померлих від віспи, на додаток у цьому указі - ще й рапортувати і про сам факт появи віспи у парафії, а також переконувати прихожан щепити своїм дітям віспу. Зазначений указ покликався на рапорт Полтавської лікарської управи, де розглядали справу із появою віспи у Полтавському та Катеринославському повітах. Полтавський повітовий лікар Штерн посилався на те, що посаду він зайняв нещодавно, тому точно не може знати, від чого стався спалах віспи, але вірогідно через нехтування щепленнями, зокрема і поміщиками у плані організації проведення щеплень серед своїх селян.

Натомість Катеринославський повітовий лікар «перекладав провину» на духовенство, зазначаючи, що приходські священники не надсилали звіти про кількість померлих від віспи, і вочевидь, в одному з приходів, приховали смерть 24 осіб. У відповідь на запит про невиконання обов'язків, представники духовенства відповіли, що не знали про необхідність вирізняти смерті від віспи, а також не могли розрізнити хворобу, так як лікарські учні якраз були на заробітках [30, арк. 7зв-8]. З огляду на попередні звіти благочинних Пирятинського повіту, особливо за 1835 та 1837 рр. видається, що така практика, на якій «впіймалися на гарячому» священники Костянтиноградського повіту була поширеною серед духовенства. Наступні звіти за 1840-1841 рр. також показують майже повну відсутність смертності від віспи (варто зауважити, що у справах цих років присутні звіти не усіх благочинних - зокрема, за обидва роки відсутні рапорти благочинного протоієрея Федора Трипольського, а у 1841 р. - також і Всеволода Билинського. Щодо останнього, то у 1841 р. його благочинію посів інший ієрей - Іван Туницький [33; 34], проте звітів від нього також не знаходимо. Можливо, вони могли загубитися, або так і не були надіслані.

Подібні відомості при більш детальному аналізі їхніх даних можуть дати надзвичайно цікаву і різнопланову інформацію. З одного боку, на їх основі ми можемо простежити зародження віспощеплення на теренах Полтавщини. Перші дієві лікарські практики тут насаджувалися згори, долаючи пасивний опір, страх, упередження, забобони традиційного суспільства. Важливо, що спочатку ці обов'язки покладалися на священників - людей порівняно освічених, але таких, що перебували у рамках традиційної християнської моралі, в яку не вписувалися подібні маніпуляції. З іншого боку, листування про щеплення та відповідна звітність є витворами зацікавлених осіб, котрі завдяки бюрократії могли імітувати діяльність, показувати реальність у вигідному для себе світлі. Це, у свою чергу, дає підстави для розмірковувань про індивідуальні стратегії «борців» проти хвороби, сприймання віспи,

ставлення до щеплення. Дані аспекти дуже важливі для розуміння того, як європейський досвід боротьби з віспою реалізовувався на теренах Полтавщини, як від перших епідемій хвороби у XVI ст., прийшли до перших спроб її подолання у XIX ст.

1. Behbehani A. M. The smallpox story: The life and death of an old disease // Microbiological Review, Dec. 1983. Vol. 47, No 4. P. 455-509.
2. Fenner Frank, Henderson Donald A., Arita Isao, Jezek Zdenek, Ladnyi Ivan Danilovich. et al. Smallpox and its eradication. World Health Organization, 1988. 1460 p.
3. Gareth Williams Angel of Death The Story of Smallpox. Palgrave Macmillan, 2010. 454 p.
4. Glynn I., Glenn J. The life and death of smallpox. - London : Profile books, 2005. 278 p.
5. Kiple K. F. Health and disease / Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000. Volume 2 / Editor in Chief Peter N. Stearns. - New York: Charles Scribner's Sons, 2001. P. 2005-2017.
6. Riedel S. Edward Jenner and the history of smallpox and vaccination / Proceeding (Baylor University. Medical Center). February 2005. P. 21-25.
7. The Cambridge World History of Human Disease/ Ed. Kennet F. Kiple. Cambridge University Press, 2008. 1176 p.
8. Аптека домовая средняя // КС, 1889. Т. XXVIII. Январь-Март. С. 197-219.
9. Батоев С. Д. Ослопрививание в Забайкалье (XVIII - начало XX века) // История медицины. 2016. Т. 3. № 2. С. 125-132.
10. Даймонд Дж. Зброя, мікроби і сталь: Витоки нерівностей між народами / Пер. с англ. Т. Цимбала. К. Видавнича група КМ-БУКС, 2018. 512 с.
11. Замура О. Великий шаленець: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К. І. С., 2014. 240 с.
12. Замура О. Поширення захворювань серед сільського населення Переяславського полку у другій половині XVIII ст. // Краєзнавство. 2012. № 3. С. 46-54.
13. Л. С. Ослопрививание до Дженнера и лечение ртутью в Старой Малороссии // Киевская Старина. 1895. Т. LI. Жовтень-грудень, С. 125-126.
14. Лікарські та гоподарські порадики XVIII ст. (Серія: Пам'ятки української мови). К.: Наукова думка, 1984. 128 с. Електронний ресурс: <http://litopys.org.ua/porad/por03.htm>
15. Маньшев С. Б. Оспа и борьба с ней в Дагестане в первой трети XIX века // Материалы Международной научной конференции «Гюлистанский мирный договор 1813 г.: основные итоги и последствия для судеб народов Кавказа», посвященной 200-летию со дня подписания договора. г. Махачкала, 24 сентября 2013 г. С. 156-160.
16. Масленникова В. А. История ослопрививания в Таврической губернии в первой половине XIX - начале XX вв. (по материалам губернского и уездных земских собраний) // Культура народов Причерноморья. 2014. № 278. Т. 2. С. 141-147.
17. Микиртичан Г. Л. Из истории вакцинопрофилактики: ослопрививание // Российский педиатрический журнал. 2016. 19 (1). С. 55-62.
18. Михель Д. Оспа в контексте истории // Логос. 2007. № 6 (63). С. 17-40.
19. О распространении прививания коровьей оспы в губерниях // Полное собрание законов Российской империи. Т. XXXI. СПб. С. 640-645.
20. Способ избавиться совершенно от оспенной заразы посредством всеобщего прививания коровьей оспы. Сочинение Медико-Филантропского Комитета. Москва: в Синодальной типографии, 1805. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://is.gd/WeWz4o>
21. Державний архів Полтавської області (далі - ДАПО), Ф. 801, Оп. 1, Спр. 1678. Указы Полтавской духовной консистории 1804 г., 72 арк.
22. ДАПО, Ф. 801, Оп. 1, Спр. 1819 Рапорта благочинных о присылке денег за книжку "О способе прививания коровьей оспы" и сообщение Малороссийской врачебной управы о появлении оспы в Пирятинском приходе и количестве смертных случаев, 1806 г., 11 арк.
23. ДАПО, Ф. 801, Оп. 1, Спр. 3174 Дело по приглашению церковнослужителей приступить к прививанию оспы в своем приходе, 1831 г., 6 арк.
24. ДАПО, Ф. 801, Оп. 1, Спр. 3305 Сведения о детях, умерших от натуральной оспы, 1833 г., 90 арк.
25. ДАПО, Ф. 801, Оп. 1, Спр. 3306 Сведения о детях, умерших от натуральной оспы, 1833 г., 83 арк.
26. ДАПО, Ф. 801, Оп. 1, Спр. 3443 Рапорта и ведомости о клоичестве детей, умерших от заболевания оспой, 1834 г., 55 арк.

27. ДАПО, Ф. 801, Оп. 1, Спр. 3608 Рапорта и ведомости благочинных о количестве детей, умерших от натуральной оспы в селах Пирятинского уезда, 1835 г., 32 арк.
28. ДАПО, Ф. 801, Оп. 1, Спр. 3979, Рапорта благочинных о количестве детей, умерших от оспы, 1838 г., 6 арк.
29. ДАПО, Ф. 801, Оп. 1, Спр. 3991 Рапорты и ведомости благочинных о детях, умерших от натуральной оспы, 1838 г., 11 арк.
30. ДАПО, Ф. 801, Оп. 1, Спр. 4007 Указы Полтавской духовной консистории о появлении в Полтавской губернии натуральной оспы, 1839 г., 10 арк.
31. ДАПО, Ф. 801, Оп. 1, Спр. 4087 Рапорта и ведомости о о числе детей, умерших от натуральной оспы, 1839 г., 11 арк.
32. ДАПО, Ф. 801, Оп. 1, Спр. 4180 Ведомости, рапорта благочинных и сообщение Пирятинского окружного начальника государственных имуществ о внушении священниками прихожанам о необходимости прививки оспы детям и о количестве умерших от оспы, 1840 г., 20 арк.
33. ДАПО, Ф. 801, Оп. 1, Спр. 4319 Клировые ведомости о количестве церквей, прихожан и священнослужителей Пирятинского уезда за 1841 г., 186 арк.
34. ДАПО, Ф. 801, Оп. 1, Спр. 4320 Клировые ведомости о количестве церквей, прихожан и священнослужителей Пирятинского уезда за 1841 г., 64 арк.
35. ДАПО, Ф. 801, Оп. 1, Спр. 4380 Рапорта благочинных о количестве детей, умерших от натуральной оспы, 1841 г., 3 арк.
36. ДАПО, Ф. 801, Оп. 2, Спр. 172 Предписание Полтавской духовной консистории о представлении благочинными сведений о числе детей без привитой оспы, 1812 г., 4 арк.
37. ДАПО, Ф. 801, Оп. 2, Спр. 334 Рапорты благочинных о получении указа о представлении списков детей, прививших оспу, 1825 г., 6 арк.
38. ДАПО, Ф. 801, Оп. 2, Спр. 461 Рапорта и сведения благочинных о количестве детей, умерших от оспы, 1837 г., 12 арк.
39. ДАПО, Ф. 801, Оп. 2, Спр. 469 Рапорта и сведения благочинных о количестве детей, умерших от оспы, 1837 г., 12 арк.
40. ДАПО, Ф. 801, Оп. 1, Спр. 4450 Рапорта и ведомости благочинных о количестве детей, умерших от оспы во второй половине 1841 г., 4 арк.

References

- Behbehani A. M. The smallpox story: The life and death of an old disease // *Microbiological Review*, Dec. 1983. Vol. 47, No 4. P. 455-509.
- Fenner Frank, Henderson Donald A, Arita Isao, Jezek Zdenek, Ladnyi Ivan Danilovich. et al. *Smallpox and its eradication*. World Health Organization, 1988. 1460 p.
- Garth Williams Angel of Death The Story of Smallpox. Palgrave Macmillan, 2010. 454 p.
- Glynn I., Glenn J. The life and death of smallpox. - London : Profile books, 2005. 278 p.
- Kiple K. F. Health and disease / *Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000*. Volume 2 / Editor in Chief Peter N. Stearns. - New York: Charles Scribner's Sons, 2001. P. 2005-2017.
- Riedel S. Edward Jenner and the history of smallpox and vaccination / *Proceeding (Baylor University. Medical Center)*. February 2005. P. 21-25.
- The Cambridge World History of Human Disease* / Ed. Kennet F. Kiple. Cambridge University Press, 2008. 1176 p.
- Apteka domovaya srednaya // *KS*, 1889. T. XXVIII. Yanvar'-Mart. S. 197-219.
- Batoev S. D. Ospoprivivanie v Zabajkal'e (XVIII - nachalo XX veka) // *Istoriya mediciny*. 2016. T. 3. № 2. S. 125-132.
- Dajmond Dzh. Zbroya, mikrobi i stal': Vitoki nerivnostej mizh narodami / Per. s angl. T. Cimbala. K. Vidavnicna grupa KM-BUKS, 2018. 512 s.
- Zamura O. Velikij shaleneč': smert' i smertnist' v Get'manshhini XVIII st. Kiiv: K. I. S., 2014. 240 s.
- Zamura O. Poshirennya zaxvoryuvan' sered sil's'kogo naseleennya Pereyaslavs'kogo polku u drugij polovini XVIII st. // *Kraeznavstvo*. 2012. № 3. S. 46-54.
- L. S. Ospoprivivanie do Dzhennera i lechenie rtut'yu v Staroj Malorossii // *Kievskaya Starina*. 1895. T. LI. Zhovten'-gruden', S. 125-126.
- Likars'ki ta gopodars'ki poradniki XVIII st. (Seriya: Pam'yatki ukraïns'koï movi). K.: Naukova dumka, 1984. 128 s. Elektronnij resurs: <http://litopys.org.ua/porad/por03.htm>
- Many'shev S. B. Ospa i bor'ba s nej v Dagestane v pervoj treti XIX veka // *Materialy Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Gyulistanskij mirnyj dogovor 1813 g.: osnovny'e itogi i*

posledstviya dlya sudeb narodov Kavkaza», posvyashhennoj 200-letiyu so dnya podpisaniya dogovora. g. Maxachkala, 24 sentyabrya 2013 g. S. 156-160.

16. Maslennikova V. A. Istoriya ospoprivivaniya v Tavricheskoj gubernii vov toroj polovine XIX - nachale XX vv. (po materialam gubernskogo i uездny'x zemskix sobranij) // Kul'tura narodov Prichernomor'ya. 2014. № 278. T. 2. S. 141-147.

17. Mikirtichyan G. L. Iz istorii vakcinoprofilaktiki: ospoprivivanie // Rossijskij pediatricheskij zhurnal. 2016. 19 (1). S. 55-62.

18. Mixel' D. Ospa v kontekste istorii // Logos. 2007. № 6 (63). S. 17-40.

19. O rasprostranении privivaniya korov'ej ospy' v guberniyax // Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. T. XXXI. SPb. S. 640-645.

20. Sposob izbavitsya sovershenno ot ospennoj zarazy' posredstvom vseobshhego privivaniya korov'ej ospy'. Sochinenie Mediko-Filantropskogo Komiteta. Moskva: v Sinodal'noj tipografii, 1805. Elektronnij resurs. Rezhim dostupu: <https://is.gd/WeWz4o>

21. Derzhavnij arxiv Poltavs'koj oblasti (dali - DAPO), F. 801, Op. 1, Spr. 1678. Ukazy' Poltavskoj duxovnoj konsistorii 1804 g., 72 ark.

22. DAPO, F. 801, Op. 1, Spr. 1819 Raporta blagochinny'x o prisy'lke deneg za knizhku "O sposobe privivaniya korov'ej ospy'" i soobshhenie Malorossijskoj vrachebnoj upravly' o poyavlenii ospy' v Piryatinskom prixode i kolichestve smertny'x sluchaev, 1806 g., 11 ark.

23. DAPO, F. 801, Op. 1, Spr. 3174 Delo po priglaseniyu cerkvonosluzhitelej pristupit' k privivaniyu ospy' v svoem prixode, 1831 g., 6 ark.

24. DAPO, F. 801, Op. 1, Spr. 3305 Svedeniya o detyax, umershix ot natural'noj ospy', 1833 g., 90 ark.

25. DAPO, F. 801, Op. 1, Spr. 3306 Svedeniya o detyax, umershix ot natural'noj ospy', 1833 g., 83 ark.

26. DAPO, F. 801, Op. 1, Spr. 3443 Raporta i vedomosti o kloichestve detej, umershix ot zabolevaniya ospoj, 1834 g., 55 ark.

27. DAPO, F. 801, Op. 1, Spr. 3608 Raporta i vedomosti blagochinny'x o kolichestve detej, umershix ot natural'noj ospy' v selax Piryatinskogo uezda, 1835 g., 32 ark.

28. DAPO, F. 801, Op. 1, Spr. 3979, Raporta blagochinny'x o kolichestve detej, umershix ot ospy', 1838 g., 6 ark.

29. DAPO, F. 801, Op. 1, Spr. 3991 Raporty' i vedomosti blagochinny'x o detyax, umershix ot natural'noj ospy', 1838 g., 11 ark.

30. DAPO, F. 801, Op. 1, Spr. 4007 Ukazy' Poltavskoj duxovnoj konsistorii o poyavlenii v Poltavskoj gubernii natural'noj ospy', 1839 g., 10 ark.

31. DAPO, F. 801, Op. 1, Spr. 4087 Raporta i vedomosti o o chisle detej, umershix ot natural'noj ospy', 1839 g., 11 ark.

32. DAPO, F. 801, Op. 1, Spr. 4180 Vedomosti, raporta blagochinny'x i soobshhenie Piryatinskogo okružhnogo nachal'nika gosudarstvenny'x imushhestv o vnushenii svyashhennikami prixozhanam o neobxodimosti privivki ospy' detyam i o kolichestve umershix ot ospy', 1840 g., 20 ark.

33. DAPO, F. 801, Op. 1, Spr. 4319 Klirovy'e vedomosti o kolichestve cerkvej, prixozhan i svyashhennosluzhitelej Piryatinskogo uezda za 1841 g., 186 ark.

34. DAPO, F. 801, Op. 1, Spr. 4320 Klirovy'e vedomosti o kolichestve cerkvej, prixozhan i svyashhennosluzhitelej Piryatinskogo uezda za 1841 g., 64 ark.

35. DAPO, F. 801, Op. 1, Spr. 4380 Raporta blagochinny'x o kolichestve detej, umershix ot natural'noj ospy', 1841 g., 3 ark.

36. DAPO, F. 801, Op. 2, Spr. 172 Predpisanie Poltavskoj duxovnoj konsistorii o predstavlennii blagochinny'mi svedenij o chisle detej bez privitoj ospy', 1812 g., 4 ark.

37. DAPO, F. 801, Op. 2, Spr. 334 Raporty' blagochinny'x o poluchenii ukaza o predstavlennii spiskov detej, privivshix ospu, 1825 g., 6 ark.

38. DAPO, F. 801, Op. 2, Spr. 461 Raporta i svedeniya blagochinny'x o kolichestve detej, umershix ot ospy', 1837 g., 12 ark.

39. DAPO, F. 801, Op. 2, Spr. 469 Raporta i svedeniya blagochinny'x o kolichestve detej, umershix ot ospy', 1837 g., 12 ark.

40. DAPO, F. 801, Op. 1, Spr. 4450 Raporta i vedomosti blagochinny'x o kolichestve detej, umershix ot ospy' vo vtoroj polovine 1841 g., 4 ark.

Подгорная А. А.

научный сотрудник государственной научно-исследовательской темы № 1701 Научно-исследовательского сектора Полтавского национального университета имени В. Г. Короленко (Украина).

“ДЕТСКАЯ ЧУМА” ОСПА В ЕВРОПЕ XVI - XVIII ВВ. И ПЕРВЫЕ ПОПЫТКИ БОРЬБЫ С НЕЙ НА ПОЛТАВИЩИНЕ

В статье рассматривается заболеваемость и смертность от оспы в Западной Европе и Российской империи с XVI до начала XIX в., распространенные способы лечения и теории о происхождении болезни, а также внедрение средств для предотвращения эпидемий, таких как прививание, сначала человеческой, а позже коровьей оспы. Также делается попытка проследить на местном уровне, на материалах Пирятинского уезда, какие меры принимались по контролю над заболеваемостью, и примерные масштабы смертности от оспы.

Ключевые слова: оспа, прививки, заболеваемость, смертность, детская смертность.

Podhorna A. A.

researcher, Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University (Ukraine).

“CHILDREN’S PLAGUE”: SMALLPOX IN EUROPE 16TH - 18TH CENTURIES AND THE FIRST ATTEMPTS TO PREVENT IT IN POLTAVA REGION

The article deals with the morbidity and mortality of smallpox in Western Europe and the Russian Empire from the 16th to the beginning of the 19th century. At that time smallpox was almost a childhood disease, because before the introduction of vaccination in the 18th century about 80% of its victims were children under the age of 10. Widespread was the theory that the pathogens are present in the human body from birth. Effective treatment for smallpox has never existed, but the main procedures were correspond to the general level of medicine (bloodletting, laxative, herbal treatment).

The first thing that really could protect for the disease was variolation. It is an artificial infection of a healthy person with smallpox material from a sick person with the hope that it can cause a mild illness with a small rash. It spread in Europe in the first quarter of the 17th century, thanks to E. Timoni, J. Woodworth and Lady M. Montagu. Vaccination was the inoculation of humans with cowpox material, which also gave immunity from smallpox. It was invented in 1796 by the english doctor E. Jenner. His experiment based on the common belief that milkmaids never get sick with smallpox, but only with the cowpox. Since 1800, this method has spread into the Europe, displacing variolation. In the Russian Empire in 1811 the decree about the spreading the cowpox vaccinations was officially issued. It include the point about origination of the provincial and county smallpox committees to promote vaccination.

Imperial officials in the case of the introduction of mass vaccination were relied on a church organization. It allows us to track smallpox control measures in the local level. In particular, the documents about the fight against smallpox in Pyriatyn County are concentrated in the fund of the Pyriatyn Spiritual Board of the State Archives of Poltava region (F. 801). The first official appeal to the Pyriatyn Spiritual Board in the case of encourage the population to vaccinate cowpox took place in 1804. In 1806 in each church was send the book about the usefull of cowpox vaccination and the practice of this procedure. In 1831 the Pyriatyn Spiritual Board, for appeal of the County doctor, was call for priests to practice the vaccination against smallpox himselfs in their parishes.

Poltava spiritual consistory established a number of decrees that introduce the duty of parishes clire to sent the semi-annual reports. They’s content was different in different decree, and include the number of birth, death and vaccine children. The first was issued in 1806, and the next were after the establishment of smallpox commetee in 1812, 1824 and 1833. The last of them provided the fixation of the number of death of smallpox among the children for every 6 month, from the second half of 1832. There was preserved corresponding reports of parish priests for the period from the second half of 1832 to the end of 1841. The most completed they was in 1833. In this year the general number of smallpox victim in the whole county was about 985 person. The following reports show significantly smaller numbers of them - less than 20 deaths per year in 1835, 1837, 1840 and 1841. This issue needs further investigation.

Key words: smallpox, vaccination, morbidity, mortality, childrens mortality.